

ТОРФОВИЩА-БОЛОТА ТА ЯКЕ ЗНАЧІННЯ ВОНИ МАЮТЬ ДЛЯ АРХЕОЛОГІЇ

Леонід Дмитров

Серед чималої сили різних природних багатств, що переходять в надрах землі, Україна, як відомо, володіє колосальними просторами торфових покладів¹⁾.

Індустріалізація країни, її електрифікація та взагалі перетворення з країни аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну, а також реконструкція сільського господарства та машинізація його потребують підсилено використувати всякі види палива. А тому цілком зрозуміло, що на торфовища, які криють у собі величезні запаси акумульованої енергії, за наших часів звернуто увагу, як на багаті ресурси палива й при тому палива місцевого, що цілком може заступити собою довізну нафту та вугілля.

Ось через це саме за „п'ятирічкою“ Україна стає за міцну базу для торфової промисловости; видобування торфу

¹⁾ За даними, що їх подає „Пятилетний план торфяной промышленности УССР“, торфовища на Україні охоплюють площу в 690 тисяч га, з запасом 2,075 млрд. тон. Розмір залягання торфовищ дуже нерівномірний по всій Україні. Торфові масиви найбільше сконцентровано в Українському Поліссі, в лісостепу торфовищ менше і в степовій частині вони майже зовсім зникають. У межах районів заболоченість по округах теж дуже різноманітна. Тим часом, як у Коростенській окрузі заболоченість досягає 33%, в Глухівській—вона знижується аж до 6%. Округи правобережного лісостепу заболочені рівномірніше—не більш як на 6%. Виняток становить тільки Київська округа, що заболочена до 19%. Мало заболочені Кам'янець-Подільська та Могилівська округи. Розмірно компактні маси торфовищ спостерігають в округах лівобережного лісостепу: Ніженській, Прилуцькій, Роменській, Сумській, де заболоченість хитається між 4% до 10%. Далі на південь заболоченість знижується і хитається між 1% в Куп'янській окрузі до 3% в Харківській. Степові округи заболочені зовсім мало і торфовища є тільки в округах Херсонській та Миколаївській. Отже торфовища поширено в таких районах: всі округи Полісся, Лісостепу (право і лівобережного) і дві степові округи, себто всього 28 округ, які й відомі під назвою „торфоактивних“. Останні 12 округ мають площу заболочености до 200 тисяч га, але без запасів торфу. Див. „Пятилетний план торфяной промышленности У. С. С. Р.“, Киев, 1930, с. 4.

колосально збільшується¹⁾ і на Україні майже не залишається жадного більш-менш значного торфовища, що його протягом найближчого часу не розроблювали б.

У зв'язку з цим, за директивами влади, здійснюючи п'ятирічний план, Укрторфтрест, а також і всі інші аналогічні організації, як, наприклад, Укрмеліотрест, Порцелянтрест, Відділи Місцевої Промисловости, селянські продукційно-кооперативні товариства та артілі тощо, почали вже підвищеним темпом планово розроблювати торфовища України. На самій Київщині торфорозробки вже тепер охопили величезну площу й на них працює понад 3.500 чоловіка.

Такі перспективи розгортання торф'ової промисловости на Україні цілком природно мусять притягти увагу археологів: торфовища, як відомо, такі місця, що ні в якому разі не можуть залишатися поза їхньою увагою. Бувши вельми цінні й варті уваги сторонами економічною й господарчою, як сховища паливних ресурсів країни, вони не меншою мірою цінні й варті уваги і як сховища культурні, що криють у собі силу цікавого історичного, а подекуди

¹⁾ Із 28 торфо-активних округ великі торфорозробки передбачаються за „п'ятирічним планом“ в 21 окрузі, що в них, як це видно із нижче-наведеної таблички, площа торфовищ становить 96% до всієї площі, а запас торфу досягає 97% всього запасу торфу на Україні, а саме:

Назва районів та округ	Площа торфовищ в тис. га	Запас торфу в млн. тонн
I. Полісся.		
1. Коростенська	80,0	220,0
2. Чернігівська	95,0	322,5
3. Глухівська	36,0	123,0
4. Конотіпська	46,0	137,5
Разом	257,0	803,0
II. Правобережний лісостеп.		
5. Шепетівська	7,0	16,5
6. Кам. Подільська	1,8	6,0
7. Проскурівська	14,0	43,8
8. Вінницька	12,0	34,9
9. Бердичівська	6,5	17,7
10. Київська	101,0	279,4
11. Білоцерківська	7,0	20,8
12. Шевченківська	51,0	169,2
Разом	200,3	588,3

навіть і передісторичного матеріялу. У рямцях журнальної статті не можна—та гадаємо, що це й не потрібно тут—переказувати про знахідки у торфовищах Швайцарії, про Стеенструпові знахідки в торфовищах Данії, про знахідки в торфі проф. Іностранцева біля Ладозького озера й багаточислих. Вони всім відомі.

Якщо в західньо-європейських країнах на болота й торфовища вже давно звернуто увагу, їх давно вже систематично й ґрунтовно досліджують і вивчають і вже знайдено чимало цінного матеріялу щодо історії рослинности, фавни, клімату, а також і людської культури, то в нас, на Україні, болота й торфовища являють собою майже непочатий край і чекають ще свого дослідника, особливо щодо археології.

Та хоч наші українські торфовища ще не дали нам досі ні „палафітів“, ні „будівель на палях“, алеж і вони, дарма що їх ніколи ще систематично й на досить великій площі не розроблювано, все ж устигли вже зарекомендувати себе стороною археологічною. І, безперечно, ми не помилимося, коли скажемо, що є всі дані припускати, що в розумінні археологічному вони як єсть нічим не різняться від торфовищ Західньої Європи.

Як і ті, вони також переховують у собі чимало цікавого й цінного археологічного матеріялу з усіх часів, народів і культур, що існували на Україні. Та це цілком зрозуміло. Роля та значіння, що належали багам, болотам і трясавицям у житті стародавньої й первісної людини, дають нам повне право робити такі висновки. Справа в тім, що людство, як відомо, весь час, протягом свого існування скрізь надзвичайно турбувалося питаннями своєї безпеки. Перші часи свого існування—протягом кам'яного віку й бронзової

III. Лівобережний лісостеп.

13. Ніженська	62,5	138,0
14. Прилуцька	44,5	208,0
15. Роменська	16,0	64,5
16. Лубенська	41,8	136,7
17. Сумська	6,0	12,8
18. Кременчуцька	12,0	23,3
19. Полтавська	16,0	13,7
Разом	198,8	597,0

IV. С т е п.

20. Херсонська	7,5	11,7
21. Миколаївська	2,5	2,7
Разом	10,0	14,4

Усього разом 666,1 2002,7

доби—воно для своїх осель обирало переважно або горяні місцевості з вершками, що здіймаються відокремлено й що їх дуже легко можна було боронити, або навпаки — будували свої поселення серед озер, боліт, що й захищали їх від ворогів. І тільки пізнішими часами бронзової доби в людей почала з'являтися свідомість більшої безпеки, а тому вони оселяються вже нижче — на рівнинах, і будівлі на палях майже зникають.

Звичайно, таку саму роль відігравали болота, багна й трясовини й на тім терені, що його тепер посідає Україна. Історик готів Юрнанд виразно свідчить, що певна частина слов'ян тулилася по болотах та лісах,—вони й були в них замість городів. Повсякчасна боротьба, що точилася поміж родами, постійна небезпека, що загрожувала їм і від своїх родових чвар і від нападу чужих народів, примушували їх часто-густо будувати свої житла в неприступних місцях— в лісах, на озерах, річках і болотах. А тому „крепости лесные и болотные“ були тоді досить поширені. В разі боротьби вони завжди віддавали перевагу боротьбі на місцях важко приступних, як ліс, болото тощо. „Начаша мости мостити по болотам и грязным местам“, як це говоритьсь в відомому „Слові о полку Ігоревім“, і це була тоді найзвичайніша стратегічна справа. Узагалі болото нарівні з лісом стародавня людина—та й сучасна теж—завжди використовувала стратегічною стороною і тому воно її приваблювало. Ось чому ми дуже часто можемо спостерігати, що багато старовинних городищ будовано звичайно так, що одним із своїх боків вони прилучалися або до ліса, або до болота.

Одне слово, багна, болота й трясовини, які з плином часу здебільшого перетворювалися на сьогочасні нам торфовища-болота, безперечно протягом свого існування бачили стародавню людину й були за свідка багатьох подій, про які вони безсторонньо й правдиво можуть розповісти уважному дослідникові.

Відомий гідролог України, директор центрального науково-дослідчого Інституту торфової промисловости „Інсторф“ у Києві, акад. Є. В. Опоків, в своїй праці „Болота-торфовища“¹⁾, а також і в особистій розмові з нами досить категорично висловив свою певну думку, що будівлі на палях безперечно були й у нас і що навіть в деяких місцях, коли рівень води низький, він спостерігав рештки їх у формі окремих рядів паль—у воді, наприклад, великого озера (площею понад 5.000 десятин) „Князь“ або „Жид“ у теперішній

¹⁾ Див. Є. Опоков, Болота-торфовища. Вид. II, ДВУ, 1926, с. 92.

Мозирській окрузі¹⁾),—і він певний, що безперечно „з часом будуть знайдені вони і у нас, як розроблятимуться торфовища“²⁾).

Такої ж думки тримається й проф. О. Федоровський. „Покищо не було певних відомостей про знахідки цієї категорії пам'яток на Україні“,—каже він про палафіти та будівлі на палях. „Але в останній час є вказівки на відповідні знахідки на Волині та Поділлі. Будівлі на палях можна шукати і в інших місцях... Їхні рештки відкриваються під час посухи в озерах, також при розробці торфовищ“³⁾).

Звичайно, ми не розв'язуватимемо тут питання, чи були в нас на Україні будівлі на палях, чи ні, бо певні, що протягом найближчого часу фактичний матеріал, що його буде виявлено під час торфорозробок, сам собою це питання розв'яже. Наведеними тут думками авторитетних і шановних професорів ми тільки бажали б загострити читачеву увагу на тій безперечній думці, що торфовища України мають своє багате історичне минуле й переховують у собі цікавий і цінний археологічний матеріал.

Коли від цих суто апіорних, теоретичних міркувань та прогноз перейдемо до звичайної повсякденної практики, то побачимо, що вона цілком їх стверджує. Досвід і практика невідступно та вперто показують, що трохи не кожна, навіть найдрібніша, меліораційна робота на першому ліпшому

¹⁾ Відомі ці палі і в археологічній літературі. Бачив їх під час своєї археологічної подорожі до Прип'ятського Полісся й В. З. Завітневич: „Самое „Князь“ или „Жид“ озеро,—каже він,—оказалось не лишеным некоторого археологического значения; на середине его, по линии, соединяющей лежащие на двух противоположных его берегах деревни Дяковичи и Пуховичи, видны следы какой-то свайной постройки. В народном предании с этим сооружением связана легенда про князя (то Радзивила, то Витгенштейна, то одного из Ягеллонов), который влюбился в еврейку. Боясь преследования родителей последней, он создал на озере неприступный замок и поселился в нем со своей возлюбленной; над сооружением насыли работала „вся Слутччина“... С этого времени озеро стало называться „Князь“ или „Жид“ озером. Конечно,—говорит далі В. З. Завітневич,—для археолога было бы приятнее доказать, что рассматриваемые свай относятся, если уже не к такой глубокой древности, как, например, швейцарские свайные постройки, то по крайней мере к той же эпохе, к которой относятся наши древние славянские городища... Со слов проф. В. Б. Антоновича могу указать на то, что в одном из сочинений польского ученого Бартошевича есть известие, что Иероним Радзивил, принявши иудейство, выстроил, на „Князь-озере“ замок, в котором происходили собрания раввинов“. В. Завітневич, Из археологической экскурсии в Прип'ятское Полесье. Чт. в Ист. Обществе Нестора Летописца. Кн. 4, 1890 г., с. 19—20.

²⁾ Дав. С. Опоков, Волота-торфовища. Вид. II, ДВУ, 1926, с. 92.

³⁾ Проф. О. Федоровський й, Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927, с. 92.

торфовищі завсіди дає якісь знахідки, що безперечно мають своє значіння для науки. А через те всяка робота на торфовищі, не кажучи вже про планову систематичну торфозрозробку, повинна притягти до себе найпильнішу увагу археологову.

Щоб не бути безпідставним і бездовідним, пошлемося на авторитет багатолітнього практика цієї справи, інспектора торфу при Порцелянтресті М. П. Шиянова. Він розповів мені, як один із багатьох прикладів, що на Пирятинському торфовищі, на Полтавщині, як розроблювано його останніми роками, знайдено чимало стародавніх речей та кісток вимерлих і сучасних тварин. Частина їх—і безперечно найціннішу й найцікавішу, як завсіди це буває—порозтягали робітники, а частина, завдяки його заходам, збереглася й тепер переховується у Києві в Інсторфі, де її мають навіть покласти в основу археологічного відділу майбутнього музею при першій на Україні досвідній торфстанції в Бучі на Київщині¹⁾. Крім цього, є також відомості й про інші знахідки під час розробки торфовищ за найостанніших часів, як, наприклад, човна в Андрушівському торфовищі на Бердичівщині, чи кісток якоїсь вимерлої тварини в болоті поблизу с. Собківки Мало-Перешепинського району на Полтавщині. Можна було б наші приклади поширити, та ми обмежимося на наведеному.

Завдання археології щодо вивчення торфовищ далеко не обмежується тільки знаходженням пам'яток матеріальної культури та їх опрацюванням. Це тільки один бік справи. Досліджуючи торфовища, археолог дістає ще інші перспективи. Навіть тоді, коли те або інше торфовище не дає жадної знахідки, не виявляє ніяких решток матеріальної культури, археолог відповідно його дослідивши, не то що не змарнує часу, а навпаки—матиме й користь. Широко розповсюджена тепер в Західній Європі геоботанічна аналіза торфу, що її почато також вживати й у нас за останніх часів, не може залишатися поза увагою археолога. Метод вивчати торф аналізою пилку, що, як відомо, зберігається

¹⁾ На превеликий жаль, нам не пощастило ці речі оглянути, бо вони поціщо переховуються десь зашаквані в скриньці. Але за описом, що з ним Інсторф ласкаво дав мені можливість обізнатися, там повинні бути такі „музейні“ речі „1) череп лося, 2) череп тура, 3) просверленная кость, 4) трубчатая кость, 5) топор железный, 6) нижняя челюсть лося, 7) человеческий череп, 8) три человеческие кости, 9) две челюсти дикого кабана, 10) волчья челюсть, 11) былыжник, 12) резная кость, 13) глиняный горшок, 14) яйцо, 15) медная монета, 16) птичий череп, 17) три рога диких козлов, 18) два рога оленя, 19) рог серны, 20) череп звереныша, 21) копыта лося, 22) челюсти лося, 23) два рога лося, 24) каменный молоток, 25) отрубок дуба и 26) дубовая доска“.

в торфї, дає найцінніші й найпевніші матеріяли, що, ґрунтуючись на них, археолог, особливо передісторик, може робити свої висновки та твердження.

Як на яскравий і виразний приклад на те, що може дати геоботанічна аналіза торфовища, пошлемося між іншим на таку аналізу Кардашинського торфовища, що, як відомо, міститься на Херсонщині, в районі долинного Дніпра, за 3—4 км від Голої Пристані. Геоботанічні досліді цього торфовища, що їх переводив наш молодий дослідник Л. Климентов, з певністю виявили, що тільки в зразках торфу, узятих з найглибших горизонтів торфовища $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{3}{4}$ м, міститься в більш або менш значній кількості пилко сосни, що гарно зберігся. У зразках же, що їх взято із горішніх шарів, такого пилку зовсім не знайдено.

„Коли взяти на увагу,—каже Л. Климентов,—що через загальні особливості цієї місцевості мало ймовірно, щоб пилко могла занести Дніпрова вода, то залишається зробити тільки один висновок щодо цього факта, а саме: те, що в районі Кардашина є сосновий пилко, безперечно свідчить про те, що колись там повинно було рости багато соснових дерев“¹⁾.

Цей висновок для археолога багато важить. Він крім того, що найкраще стверджує Геродотове свідoctво, що тут була відома Гілея²⁾ або „Полісея“, дає можливість встановити, які саме дерева були тут. Можна сподіватися, що коли розроблятимуть Кардашинське торфовище, то на його дні можуть знайти цілі поховані соснові ліси, як це досить часто буває в торфовищах.

Наведений приклад наочно доводить нам, яке значіння має для археолога геоботанічно досліджувати торфовища через аналізу пилку, що міститься, як відомо, у торфї. А тому сучасний археолог, досліджуючи те або інше торфовище, неодмінно повинен звертати увагу на наслідки цього дослідження, завсіди бути в курсі цієї справи й завсіди включати її, так би мовити, в свою робочу сферу.

Звичайно, тут археолог не зможе перебутися без допомоги натураліста-геоботаніка: спільний науковий інтерес щодо торфовищ мусить їх об'єднати.

¹⁾ Л. Климентов, „Пилка сосны в Кардашинском торфянике“. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Укр. Акад. Наук, ч. 2—3, Одеса, 1925, с. 25.

²⁾ Гілею або „Полісея“ давніх письменників нові дослідники здебільшого приміщують на лівому боці Дніпровського лиману, починаючи від Кінбурна до Аленок, або до Голої Пристані, там, де річка Конка вливається в Дніпро. Див. В. В. Латишев, *Почва*, СПб, 1902, с. 183—184. Порівн. також Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, с. 15, 16, 29.

Закінчуючи свій стислий нарис про археологічне значіння торфовищ та підсумовуючи все вищесказане, ми бачимо, що торфовища суттю своєю являють собою, так би мовити, річевий літопис, а знахідки—це тільки малюнки в літопису. Вміло його читаючи, безумовно можна почерпнути широкі відомості, які разом з письмовими даними виразніше намалюють нам життя та побут стародавнього суспільства і взагалі дадуть можливість утворити більш-менш повний образ життя людини за тих часів, скільки це може охопити дослідникове око.

Отже наша доба, доба соціалістичного перебудування країни, робить і археологам своє замовлення—вивчити та дослідити торфовища стороною археологічною. Перед археологами на весь свій зріст постала, так би мовити, „торфяна проблема“—дуже важлива, вельми цікава, що може дати несподівані наслідки.

А тому треба негайно, не гаючись а ні на хвилину, в порядку ударному, в повному зв'язку з темпом робіт на торфовищах, почати розв'язувати цю проблему, бо за невеликий час значна площа торфовищ вже не існуватиме. Конче потрібно дослідницьку роботу щодо вичучування торфовищ форсувати. Конче потрібно негайно організувати систематичне пильне збирання й облік матеріалів і взагалі без винятку всіх речей, що їх знаходять під час торфорозробок у торфовищах, навіть решток, або тільки фрагментів їх, точно фіксуючи в окремому щоденникові місця, глибину та шар їх знаходження.

Безперечно, виконати це „замовлення“ нашої доби—розв'язати торфяну проблему в археології якнайкраще й сумлінно на користь радянській археології й українській культурі взагалі можна буде тільки тоді, коли виконувати його гуртом, колективно. Бувши захоплені як і величезністю соціалістичного будівництва, так і ще більше темпом цього будівництва, самі тільки органи археологічного дослідження не спроможні його виконати, не маючи ні потрібного для цього археологічно-технічного персонала, а ні відповідних коштів. У цій справі на допомогу їм повинні стати промислові та господарчі організації, що найбільше зв'язані з розробленням торфовищ. Отож наша місцева промисловість в особі Відділів місцевої промисловости, а також республіканські трести (Укрторфтрест, Укрмеліотрест, Порцелянтрест) та кооперація повинні чимало допомогти, щоб забезпечити досліди над торфовищами, щоб дати можливість ВУАК'ові широко розгорнути досліди над торфовищами.

Крім того, в цій справі повинні взяти активну участь місцеві різні організації (сільбуди, школи тощо) робітників

та інженерів, що працюють на торфовищах. Треба, щоб вони своєчасно повідомляли місцеві музеї та ВУАК про ті цінні наукові знахідки, що їх виявляють, розробляючи торфовища.

Тільки за таких умов можна мати цілковиту певність, що торфову проблему в українській археології буде розв'язано і торфовища дадуть цікавий матеріал на славу нашій радянській українській культурі.
